

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 13(2019)

ISSN 2084-5456

DOI 10.24917/20845456.13.16

Józef Kukulak

Karol Augustowski

Dorota Chmielowska

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Polska

Skalny zapis historii rejonu Jaślisk (Beskid Niski)

Streszczenie

W historii rejonu Jaślisk istotny rozdział stanowi kamieniarstwo. Rozwijało się ono intensywnie już w wiekach XVI–XVII. Podstawą jego rozwoju były miejscowe piaskowce przybyszowskie. Wydobywano je przez kilka wieków na górze Kamień, ponieważ miały korzystne cechy techniczne i były łatwe do obróbki. Z nich zbudowano m.in. mury miejskie Jaślisk, kościół parafialny, wiele kamiennych kaplic i przydrożnych krzyży, piwnice na składowanie wina. Wsie Lipowiec i Czeremcha były też słynnymi w Beskidach ośrodkami kamieniarki artystycznej, zwłaszcza rzeźby ludowej. Do dziś zachowały się nieużytkowane już kamieniołomy, część obiektów dawnej zabudowy Jaślisk oraz obiekty małej architektury sakralnej. Zapisem początków działalności rolniczej w tym rejonie są drobnoziarniste osady rzeczne w terasach Jasiołki i Bełczy. Przetrwale do dziś obiekty skalne są cennym walorem turystycznym rejonu i wymagają zwiększonej ochrony.

History of Jaśliska region carved in stone

Abstract

The development of masonry signifies an important chapter in the history of Jaśliska region, taking place intensively as early as 16th-17th century. It was made possible by the presence of przybyszowski sandstone in the area, mined through several centuries on Kamień mountain for its unique technical qualities and facility of tooling. It was used e.g. for construction of city walls of Jaśliska, parish church, stone shrines and wayside crosses, and cellars for wine storage. Moreover, Lipowiec and Czeremcha villages were once famous in Beskidy as centres of artistic stonecrafting, especially folk sculpture. Presently unused quarries survived to this day as a part of historical building of Jaśliska, as well as small pieces of sacral architecture. The beginning of agricultural activity in this area is marked by fine-grained river sediments in terraces of Jasiołka and Bełcza rivers. Rock formations still present are important tourist attraction of the area, and demand more significant protection.

Słowa kluczowe: piaskowce; kamieniołomy; kamieniarstwo; Beskid Niski;

Key words: standstone; quarries; stonecrafting; Beskid Niski;

Otrzymano: 31.01.2019

Received: 31.01.2019

Zaakceptowano: 05.05.2019

Accepted: 05.05.2019

Sugerowana cytacja / Suggested citation

Kukulak, J., Augustowski, K., Chmielowska D., (2019). Skalny zapis historii rejonu Jaślisk (Beskid Niski). *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica* 13, 215–229, doi: 10.24917/20845456.13.16

Wstęp

O Jaśliskach napisano już tak wiele opracowań, i to prawie z każdej dziedziny wiedzy, że na potrzeby oryginalnego tematu trudno znaleźć nowe informacje. Także tematyka z zakresu miejscowej turystyki i krajoznawstwa wydaje się mieć pełne pokrycie w licznych publikacjach, dotyczących zarówno przeszłości Jaślisk, jak i ich stanu dzisiejszego. Temat tego artykułu jest interdyscyplinarny, obejmuje bowiem zagadnienia związane z miejscową bazą skalnych materiałów budowlanych i ich dawnym wykorzystaniem gospodarczym oraz występowaniem mad korelowanych z kolonizacją rolniczą terenu, zwracając przy tym uwagę nie tylko na ich walor poznawczy, ale także będący w kręgu specjalnych zainteresowań turystów (geoturystów) i krajoznawców.

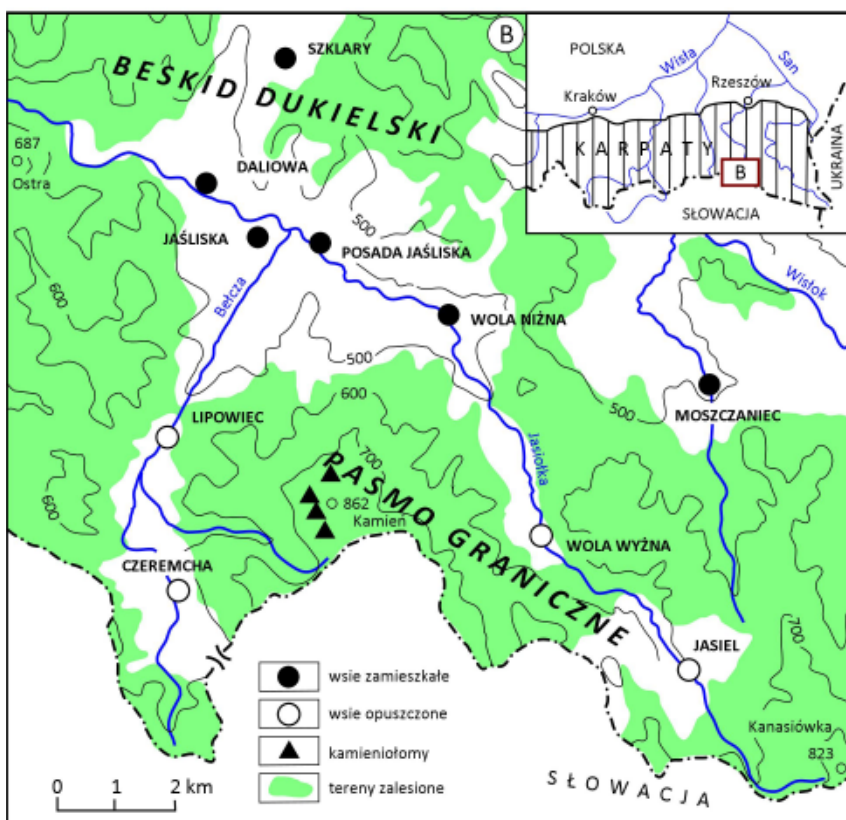
Celem artykułu jest wykazanie jaką i jak dużą przydatność w gospodarce człowieka, zwłaszcza w lokalnym budownictwie, miała w przeszłości obecność miejscowej bazy surowca skalnego o korzystnych własnościach technicznych. Zamierza się również ocenić, jak z biegiem dziejów Jaślisk przetrwały kamienne obiekty, jak zachowały się kamieniołomy i wskazać na obecność mad rzecznych jako naturalnie pochodny ślad innej działalności gospodarczej w tym regionie.

Zastosowano w tej pracy metodę głównie opisową, bowiem większość przedstawianych obiektów kamiennych w Jaśliskach ma już w literaturze swoją dokumentację, brakuje tylko powiązania ich we wspólną historię działalności miejscowej ludności w minionych wiekach. Sprawdzone jednak we wszystkich opisanych obiektach jaki jest ich obecny stan zachowania. Jedynie w przypadku charakterystyki drobnoziarnistych osadów rzecznych wykonano najpierw inwentaryzację terenową miejsc ich zalegania, oprofilowanie budowy teras rzecznych w tych miejscach, a następnie wykonano analizy laboratoryjne uziarnienia tych osadów. Niniejsza praca jest w większości prezentacją wyników własnych badań terenowych, ale zawiera również sporo informacji z innych źródeł, które były cząstkowe i rozproszone w wielu opracowaniach rangi naukowej bądź popularnej, a dotyczyły rejonu Jaślisk. Powołano się na te źródła w konkretnych częściach niniejszego tekstu.

Teren badań

Dziś Jaśliska (460 mieszkańców w 2017 r.) są niewielką wsią w powiecie krośnieńskim, w województwie podkarpackim, blisko granicy ze Słowacją, ale dawniej (od

XIV w.) były miasteczkiem, okresowo nawet bogatym (XVI w.) (Prochaska, 1889; Fastnacht, 1962; Czajkowski, 1992). Są usytuowane przy ujściu dopływu Bęczka (Bielcza) do rzeki Jasiołka (dopływ Wisłoki), w płytkiej kotlinie denudacyjnej, we wschodniej części Beskidu Niskiego. Są jedną w szeregu wsi ciągnących się wzdłuż górnej Jasiołki, sąsiadując od SE z Posadą Jaśliską, Wolą Niżną i Wolą Wyzną, a od NW z Daliową (ryc. 1). W ujęciu podziału Beskidu Niskiego na regiony morfologiczne ta część Beskidu jest określana obniżeniem Jaślisk – Wisłoka, które oddziela Beskid Dukielski (na północy) od pasma granicznego (na południu) (Starkel, 1972; Balon i in., 1995). W węźle Jasiołki z Bęczką wysokość bezwzględna terenu wynosi 425 m n.p.m., a przyległe spłaszczenia dna kotliny mają 440–460 m n.p.m. Wznoszący się nad kotliną Jaślisk od NE grzbiet Beskidu Dukielskiego jest wyższy o ok. 300 m (Piotruś 728 m, Bania Szklarska 695 m n.p.m.), a kulminacje Pasma Granicznego (od SW) o 300–400 m (Ostra 687 m, Tokarnia 695 m, Jasienik 718 m, Kamień 862 m, Kanasiówka 823 m n.p.m.). Obniżenie Jaślisk zamyka od NW przełom Jasiołki pomiędzy górami Piotruś i Ostra. Pasmem Granicznym przebiega europejski dział wodny rozdzielający zlewiska mórz Bałtyckiego (Jasiołka z dopływami) i Czarnego (Laborec z dopływami), natomiast jego najniższe miejsce w Beskidzie Niskim (Przełęcz Dukielska 503 m n.p.m.) jest równocześnie największym obniżeniem głównego grzbietu polskich Karpat.



Ryc. 1. Położenie rejonu Jaślisk w Polsce (A) i w Beskidzie Niskim (B)

Rejon Jaślisk, podobnie jak cały Beskid Niski, ma wyraźnie rzadszą sieć osadniczą w stosunku do innych rejonów polskich Karpat, także gęstość zaludnienia jest tam zdecydowanie mniejsza niż przed II wojną światową. Jest to trwający jeszcze efekt masowych wysiedleń ludności łemkowskiej w latach 40. XX wieku (Maryański, 1963; Soja, 2001). Warunki środowiska naturalnego dla rolnictwa i osadnictwa są względnie korzystne (Adamczyk, Gerlach, 1983). Sprzyja im także usytuowanie wsi i terenów rolniczych w umiarkowanie ciepłym piętrze klimatycznym z temperaturą 6–8°C (do wysokości ok. 600 m n.p.m.) i opadami rzędu 750–800 mm/rok (Jaśliska) (Hess i in. 1977). Częstym zjawiskiem są ciepłe wiatry „dukielskie” (Niedźwiedz, Obrębska-Starkłowa, 1991). Rzeka Jasiołka ma dużą zmienność przepływów w ciągu roku, jej średni przepływ w Jaśliskach wynosi 3 m³/sek. (Żychowski, 1996; Nowak, 2012). Bogate walory przyrodniczo-krajobrazowe górnej części zlewni Jasiołki i Wiśłoka objęto ochroną prawną w 1992 r., tworząc Jaśliski Park Krajobrazowy.

Rejon Jaślisk posiada ponadto walory historyczne i kulturowe związane z mieszkającą tu do 1945 r. ludnością łemkowską (jakkolwiek same Jaśliska były uznawane za „wyspę polskości”) (Kozakiewicz, 1966; Gajewski 1996; Bata, 2014). Przetrwały one do dziś w mocno zredukowanej już formie, głównie jako obiekty architektury sakralnej (kapliczki, cerkwie, cmentarze) i ludowej (m.in. budowle drewniane i kamienne, narzędzia gospodarskie). Z długiej historii tutejszych wsi (od XIV wieku) zachowało się sporo jeszcze obiektów o różnej użyteczności, zwłaszcza tych, które były budowane z kamienia. W Jaśliskach są jeszcze resztki murów obronnych (XVI–XVII w.) ówczesnej siedziby „klucza jaśliskiego” (dóbr biskupich), od XVIII w. stoi w rynku murowany kościół p.w. św. Katarzyny Aleksandryjskiej (ryc. 2), przetrwało jeszcze w podziemiach budynków wokół rynku kilka dawnych murowanych piwnic do składowania wina, wiele przydrożnych kapliczek i krzyży ma kamienną obudowę lub postumenty, a spuścizną dynamicznie rozwijanego od XVI w. rzemieślniczego cechu kamieniarskiego są m.in. rzeźbione figury i ozdoby architektoniczne w miejscowych budowlach oraz kamienne przedmioty gospodarskie. Trwałość kamiennych obiektów jest widoczna szczególnie w obrębie pobliskich Jaśliskom nieistniejących już od II wojny światowej wsi (Jasiel, Rudawka Rymanowska, Czeremcha, Lipowiec), po których śladem są właśnie kamienne elementy ich starej zabudowy (m.in. podmurówki domów, piwnice, studnie, kaplice, postumenty przydrożnych krzyży i nagrobki na zapomnianych cmentarzach). Innego rodzaju zapisem skalnym historycznych dziejów kotliny Jaślisk jest obecność drobnoziarnistych mad rzecznych zalegających wzdłuż koryt w najniższych terasach Bełczy i Jasiołki.



Ryc. 2. Dawna część Jaślik jest usytuowana na wysokiej skarpie nad rzeką Jasionką (fot. J. Kukulak)

Baza surowców skalnych i jej budowlane użytkowanie

Beskid Niski w rejonie Jaślik jest zbudowany z kompleksów naprzemianległych piaskowców i łupków o wieku od górnej kredy po miocen, występujących w trzech jednostkach tektonicznych Karpat fliszowych, oddzielonych od siebie płaszczynami nasunięć – magurskiej, dukielskiej i śląskiej (Ślącza 1971; Cieszkowski i in., 1990; Ślącza i in., 1991; Bąk i in. 2007). Większość tego rejonu znajduje się w obrębie jednostki dukielskiej (grzbiety Beskidu Dukielskiego i Pasma Granicznego oraz obniżenie Jaślik). W obrębie jednostki magurskiej jest uformowany jedynie grzbiet graniczny pomiędzy przełęczami Dukielską (503 m) a Beskidem (581 m n.p.m.), natomiast w śląskiej jest północno-wschodni grzbiet Beskidu Dukielskiego, ciągnący się od Cergowej (716 m) przez Jawornik (603 m) po Bukowicę (776 m n.p.m.).

W serii utworów jednostki dukielskiej występują kompleksy piaskowców o własnościach technicznych korzystnych dla celów budowlanych. Należą do nich średnio- i gruboławicowe piaskowce cergowskie oraz piaskowce przybyszowskie (Peszat, 1976; Peszat i in., 1985; Pszonka i in., 2010; Welc, 2010). Największe złoża piaskowców cergowskich jest eksploatowane w Lipowicy koło Dukli, ale bliżej Jaślik jest złoża w Moszczańcu, które nie jest na razie użytkowane. Natomiast intensywnie wydobywano od dawna piaskowce przybyszowskie na stokach góry Kamień (857 m n.p.m.). Tam występuje kompleks gruboławicowych piaskowców zalegający w obrębie warstw hieroglifowych jednostki dukielskiej (Ślącza, 1971). Maksymalna miąższość tych piaskowców wynosi 230–250 m (Peszat i in., 1985), a pas ich wychodni rozciąga się od zachodnich stoków góry Kamień po Jasiel (Jankowski i in., 2004). W podszczytowej części Kamienia, na jego zachodnich stokach kompleks tych piaskowców składa się z bardzo grubych ławic (nawet 4–6 m), przedzielanych cienko łupkami. Piaskowce są gruboziarniste, sporadycznie zlepioncowate, o strukturze

beładnej (miejscami z widocznym warstwowaniem frakcjonalnym). Ponadto mają one średnią zwięzłość (spoiwo ilasto-krzemionkowe), są bezwapniste, a w ich składzie mineralnym występuje kwarc, skalenie, miki oraz okruchy skał osadowych i metamorficznych. Mają barwę ciemnobrązową, a po zwietrzeniu rdzawo-żółtą (Bromowicz, 1982). Ich zasoby oszacowano na 5,5 mln ton (Peszat i in., 1985). Zależą przy ich eksploatacji jest niewielki upad ławic (w kierunku południowym) i becnosć w ławicach poprzecznych spēkań. Zespół tych spēkań jest względnie rzadki, co decyduje o dużej blocznosći ławic i warunkuje pozyskanie podczas eksploatacji bloków skały nawet o znacznych rozmiarach.



Ryc. 3. ławice piaskowców przybyszowskich w kamieniołomie „Okragła Wyspa” (fot. J. Kukulak)

W wychodniach tych piaskowców na Kamieniu zakładano łomy już w XVI wieku (Welc, 2012; Bata, 2014). Do dziś istnieje blisko szczytu, zwłaszcza od strony zachodniej, wiele wyrobisk tego surowca. Najlepiej zachowane są cztery z nich. Na północ od szczytu znajduje się przypuszczalnie najstarszy łom o nazwie „Stare Jamy” (150 m długości, 60 m szerokości, ściany 68 m wysokości). Blisko niego, od strony zachodniej, jest zlokalizowany drugi łom o nazwie „Okragła Wyspa” (ściana 6–9 m, ławica do 4 m), w którym wydobywano piaskowiec jeszcze do roku 1936 (ryc. 3). Największy łom znajduje się na zachodnim stoku Kamienia, nad miejscem zwanym Sinym Wyrem (Bąk i in., 2007) (łom nazywany jest też „Nad Sinym Wyrem”; Bata, 2014). Był on czynny jeszcze w latach 60. XX wieku i miejscowa ludność wywoziła stamtąd kamień na potrzeby budowlane. Jego ściany miały do kilkunastu metrów wysokości. Na jednym z najlepiej zachowanych poziomów eksploatacyjnych czoło wyrobiska ma obecnie 4–6 m wysokości, ponad 120 długości, a u podnóża pionowej, zatokowej ściany z ławicami gruboławicowych piaskowców występują doły kopalniane i ciągną się hałdy gruzu oraz są dwie wysokie przyzmy z łamanych już bloków, przygotowanych do wywozu. Pozostawiono tam również pęknięte bloki obrabiane do formy kamiennych żaren i brusów. Od strony NW jest również duży kamieniołom „Pod szczytem” (50 m dł., 15 szer.). Od 2000 roku górne, zalesione okołoszczytowe

partie Kamienia, łącznie z łomami i wychodniami piaskowców przybyszowskich oraz bagnami „Berezedni”, są rezerwatem przyrody „Kamień nad Jaślikami”. Do nieczynnych już obecnie łomów prowadzą szlaki turystyczne z Jaślik przez opustoszałą dolinę potoku Bełcza, z przełęczy Beskid przez Czeremchę, a także z Barwinka.

Piaskowce pozyskiwane z łomów na Kamieniu były materiałem stosowanym nie tylko w lokalnym budownictwie, ale były także obrabiane przez miejscowych kamieniarzy. Rejon Jaślik słynął w przeszłości (zwłaszcza w XVIII w.) z rzemiosła kamieniarskiego i w ujęciu etnograficznym określa się go nawet mianem „kamieniarskiego regionu jaślickiego” (Reinfuss, 1989; Stachowiak 2001a). Jego głównymi ośrodkami były wsie Lipowiec i Olchowiec, słynne z kamieniarki artystycznej, zwłaszcza rzeźby ludowej (Stachowiak, 2001a; Bromowicz, 1982). Piaskowiec przybyszowski jest bowiem łatwy do obróbki. Dziełami miejscowych kamieniarzy są m.in. stojące do dziś schodkowe cokoły i krzyże kamienne (9) wzdłuż „winnego traktu handlowego” wiodącego z przełęczy Beskid do Jaślik lub wzdłuż innych dróg wiejskich, krzyże nagrobkowe na okolicznych cmentarzach (ryc. 4) oraz znajdujące się jeszcze w niektórych gospodarstwach przedmioty użytkowe jak: żarna, brusy osełki, a nawet kamienie młyńskie (Stachowiak 2001b; Welc, 2010). Wyroby z miejscowych warsztatów kamieniarskich wysyłano w minionych wiekach także poza rejon Jaślik (Welc, 2010).



Ryc. 4. Jeden z kamiennych pomników nagrobkowych na cmentarzu w Lipowcu (fot. J. Kukulak)

W XVI–XVII w. z łomów na Kamieniu zwożono do Jaślik bloki piaskowcowe i zbudowano z nich miejskie mury obronne. W łomach kruszyli skały górnicy, natomiast mury stawiali kamieniarze (Bata, 2014). Jaślickie mury o wysokości do 4 m i grubości 2 m posadowiono na głęboko wkopanych fundamentach. Otaczały one wydłużonym owalem centralną część miasta z rynkiem, kościołem i pobliskimi zabudowaniami, miały trzy silnie obwarowane bramy (Dalejowską, Węgierską, Wolańską) i basztę (Bostel, 1890; Gajewski 1996; Bocheński, 1998). Z płyt nieprzydatnych do budowy muru ułożono brukową nawierzchnię rynku i przyległych ulic. W 1732 roku drewniany kościół zastąpiono murowanym. Mury nie przetrwały jednak do dziś, już w XVIII w. były mocno zniszczone, a w połowie XX w. pozostało tylko kilka ich fragmentów (Bata, 2014). Były one dla mieszkańców łatwym źródłem surowca, toteż zostały rozebrane, gdy zabudowa Jaślik przekroczyła pierwotny obszar lokacyjny, wychodząc poza zasięg murów. Z nich oraz z miejscowych łomów pochodzi również budulec wykorzystany w fundamentach nowszych domów, a szczególnie w konstrukcjach wielu piwnic winnych w mieście (nawet z XVI–XVII w.). Z obserwacji piaskowców w podmurówkach starych domów i w piwnicach przez mieszkańców wynika, że surowiec ten cechuje się dobrą mrozoodpornością. Największe piwnice ciągną się pod ratuszem (przebudowanym). Są tam dwie równoległe biegnące komory o długości ok. 30 m i wysokości ponad 3 m każda. Stare piwnice są także pod budynkiem miejscowej szkoły i pod wieloma starymi domami w centralnej części Jaślik. Najstarsze z zachowanych domów (XIX w.) mają podpiwniczenia nawet o 2–3 wieki wcześniejsze (Bata, 2014). W tych piwnicach składowano beczki z winem przywożone z Węgier „transkarpackim traktem winnym” w czasach, gdy miasto miało przywilej składowania wina (XVI–XVII w.), było komorą celną. Dziś w wielu piwnicach pod domami gromadzi się płody rolne. Są też chłodniami dla artykułów spożywczych.

Kamiennym zapisem historii Jaślik są też wspomniane już powyżej licznie występujące przydrożne kapliczki i krzyże. W Jaślickach wyróżniają się konstrukcją kapliczki słupowe (np. kapliczka „Na szwedzkim kurhanie”) i piętrowe z wnękami na figury (np. kapliczka „Na Łamańcu”, trójkondygnacyjna kapliczka „Boża Męka”). Walory architektoniczne, kulturowe i historyczne miejscowych kapliczek i krzyży zostały już szczegółowo opisane w wielu publikacjach naukowych (Kozakiewicz, 1966; Stachowiak, 2001b; Bata, 2014) i przewodnikach po Beskidzie Niskim, dlatego ich kolejne opisy pominięto w tym artykule.

Zapis rolniczej gospodarki w aluwiach Jasiołki

Nie opracowanym dotąd wątkiem gospodarczej historii rejonu Jaślik, a widocznym w dnach dolin rzecznych, są aluwia przykorytowe złożone na niskich terasach Bełczy i Jasiołki. One także są formą kamiennego zapisu historycznego zajmowania zboczy tych dolin przez rolnictwo w minionych wiekach. Pewnie te aluwia nie budziłyby większego zainteresowania, gdyby nie fakt, że różnią się one zdecydowanie od aluwiów złożonych na terasach wyższych/starszych. Wzdłuż koryt Jasiołki i Bełczy ciągnie się zespół sześciu teras, z których trzy niższe (1–2 m, 2–3 m, 3–5 m) tworzą płaskie stopnie dna dolin, a trzy wyższe (5–7 m, 7–10 m, >10 m) zaznaczają się tylko jako spłaszczenia zboczy obu dolin. Wszystkie terasy mają odrębne pokrywy aluwiów, każda kolejno niższa jest młodsza. Są one zapisem kolejnych etapów pogłębiania się

koryt obu rzek. Ale tylko dwie najniższe/najmłodsze terasy mają drobnoziarniste pokrywy aluwialne (mady), w terasach wyższych/starszych aluwia są żwirowe. Terasy niskie sięgają w górę doliny Jasiołki aż po nieistniejącą już wieś Jasiel u podnóży góry Kanasiówka, a wzdłuż Bełczy po wieś Czeremcha poniżej przełęczy Beskid. Już tam w terasach 1–2 m (przeważnie 1,3–1,5 m) nadkładem żwirów jest drobnoziarnista mada o miąższości 0,2–0,6 m. Wzdłuż Jasiołki, poniżej zwężenia doliny w Rudawce, mada (o miąższości 0,3–0,5 m) zalega nawet na terasie wyższej (3–5 m).

Wykonano laboratoryjnie analizy uziarnienia mad z trzech profili terasy 1–2 m wzdłuż Jasiołki (Jasiel, Rudawka, Wola Niżna) i trzech profili nad Bełczą (Czeremcha –2, grn. Lipowiec). W próbkach z terasy Bełczy przeważa frakcja piaszczysta (>0,06 mm) – 29–62%, przy czym zawartość tej frakcji wzrasta w górę każdego z profili gliniastej mady. Dolne części mady są bardziej pylaste (21–30%), z niewielką domieszką frakcji ilastej, której towarzyszą również drobne szczątki organicznego pochodzenia drzewnego. Wśród składników frakcji piaskowej dominują ziarna kwarcu (40–45%), pozostałe są zlepami drobin ilastych, drobnymi fragmentami skał, miąką i okruchami węgla drzewnych. Wśród okruchów mineralnych znajdują się też artefakty (cięte drewna, fragmenty skórzanych sprzętów), będące śladem działalności człowieka w podobnym okresie w jakim postępowała akumulacja mad w tej terasie.

Podobne mady tworzą górną warstwę akumulacyjnej pokrywy terasy 1–2 m wzdłuż Jasiołki w Jasielu i Woli Niżnej (ryc. 5). Miejscami gruba ich pokrywa (do 0,6 m) zalega na piaszczystych żwirach średnich i grubych, a granica pomiędzy tymi warstwami w profilach pionowych terasy jest bardzo ostra. Z pobranych próbek tych mad wynika, że ich uziarnienie jest podobne jak wzdłuż Bełczy. We frakcji piasku aż 60–70% ich składu są to zlepy gliniaste z okruchów ciemnych łupków, fragmentów różnych piaskowców i ziaren kwarcu. Miejscami mada ma przewarstwienie lub nadbudowę żwirami, co jest dowodem na to, że w trakcie pionowego przyrostu aluwii tej terasy zdarzały się tak wielkie wezbrania, że wody rzeki wylewały się wysoko ponad brzegi koryta i na zalanej terasie zostawiały oprócz drobnych również grube aluwia. Podobne przewarstwienie mady żwirami występuje w starszej terasie Jasiołki (4–5 m).



Ryc. 5. Droбноziarnista mada w brzegu koryta Jasiołki w Jasielu (fot. J. Kukulak)

Skąd tak nagła zmiana typu aluwiiów deponowanych na równinach zalewowych? Jest to zapewne efekt zdecydowanej zmiany w środowisku obu zlewni, zmiany natury antropogenicznej i wiąże się z kolonizacją osadniczo-rolniczą tych terenów w późnym średniowieczu (XIV–XV w.). Tak jest również w innych dolinach Beskidów (Lach, 1975; Starkel 1988; Maciejowski 2001; Klimek i in. 2003; Kukulak, 2004). Wylesiano wówczas tereny korzystne do rolniczego użytkowania i zamieniało je głównie na grunty orne. Podczas ulew z odkrytych zboczy dolin zwietrzelina była łatwiej erodowana i znoszona do koryt rzecznych. Podczas wielkich wezbrań wody o dużym ładunku transportowanej gliny pozostawiała jej część na równinach zalewowych jako osady pozakorytowe, powiększając każdorazowo ich miąższość. Wzdłuż Jasiołki brakuje jednak potwierdzenia korelacji wieku bezwzględnego akumulacji tych mad z okresem działalności człowieka w obu zlewniach, świadczą o tym jedynie znajdowane w madach artefakty i odniesienia do zapisów historycznych o kolonizacji tego obszaru (Fasnacht, 1962; Kozakiewicz, 1966; Gajewski 1996; Ginalska, Muzyczuk, 2001). Dziś koryta Jasiołki i Bełczy znacznie się pogłębiły, ich dna na wielu odcinkach są skaliste, z progami skalnymi lub zostały poszerzone wskutek bocznej migracji nurtu rzek. Z turystycznego punktu widzenia dużo bardziej atrakcyjne wydają się być w korytach skalne żebra i rynny erozyjne, podcięcia brzegów z odsłoną litych skał niż gliniaste mady w terasach. Ale to właśnie w tych ostatnich znajdujemy zapis zdarzeń z dłuższego okresu historii Jaślick.

Uwagi końcowe

Skalny wątek historii Jaślisk i ich okolicy został powyżej rozwinięty jedynie w skróconym zakresie. Zwrócono na niego uwagę, bo w historii Jaślisk ma on niewątpliwie własny rozdział. Nie jest w tej historii wątkiem występującym epizodycznie, ale zapisem najwolniej przemijającym w krajobrazie. Sporo kamiennych obiektów istnieje nadal w krajobrazie Jaślisk, świadcząc jak bardzo trwałe jest ich piaskowcowy budulec i gdyby nie ciągłe przemiany historyczne i gospodarcze byłoby ich jeszcze więcej. Nie obeszły się łagodnie z Jaśliskami i sąsiednimi wsiami zawieruchy obu wojen światowych, ani wcześniejsze kryzysy gospodarcze (Gajewski, 1996; Bator, 2005; Kołodziejczyk i in., 2016). Ale z tego co było kamienne przetrwało do dziś wiele fragmentów. Widać to szczególnie w obrębie wsi już nieistniejących po wysiedleniach miejscowej ludności. To na ich terenie obiekty kamienne są, i pewnie będą jeszcze dalej, najdłużej widocznymi śladami niedawnej obecności ich mieszkańców, zwłaszcza etnicznej grupy Rusinów. Dlatego wśród turystów budzą one duże zainteresowanie i głębokie refleksje nad przeszłością mieszkańców tego rejonu. Dobrze, że władze gminy i wiele stowarzyszeń dba o utrzymanie i konserwację takich obiektów (m.in. społeczne Stowarzyszenie MAGURYCZ) oraz gromadzi o nich informacje (Muzeum Etnograficzne w Jaśliskach, Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zydranowej, Muzeum Okręgowe w Krośnie). Jest to również pole do przydatnej, praktycznej działalności studentów z kierunków „Turystyka” i „Geoturystyka” z podkarpackich i małopolskich uczelni. Jest to zadanie pilne, ponieważ w szybkim tempie las porasta łąmy na Kamieniu, zarastają też ślady dawnego budownictwa Czeremchy, Lipowca, Woli Wyżnej i Jasiela. Nie zastąpią ich historii niszczone już powojenne PGR-y (Czeremcha Wola Wyżnej, Szklary). Także migrujące bocznie rzeki Jasiołka i Bełcza stopniowo usuwają z brzegów własne osady, będące zapisem zdarzeń natury klimatycznej i gospodarczej kotliny Jaślisk w okresie historycznym. Utworzenie Jaśliskiego Parku Krajobrazowego (1992 r.) z rezerwatami krajobrazowymi („Źródlika Jasiołki”, Kamień nad Jaśliskami”) i przyrodniczym („Przełom Jasiołki”) jest niewątpliwie korzystną formą ochrony tej części Beskidu Niskiego, ale nie podoła we wszystkim w zachowaniu trwałości tego co zostało jeszcze z dawnej historii i osobliwości rejonu Jaślisk i jego spopularyzowaniu (Gonera, 2007). Tym większe ma to znaczenie, że turystycznie rejon ten staje się coraz bardziej atrakcyjny.

Literatura / References

- Adamczyk, B., Gerlach, T. (1983). Charakterystyka warunków przyrodniczych Beskidu Niskiego, *Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich*, 23, 49–68.
- Balon, J., German K., Kozak J., Malara H., Widacki W., Ziaja W. (1995). Regiony fizycznogeograficzne. W: J. Warszńska (red.), *Karpaty Polskie*. Kraków: Wydawnictwo UJ, 117–130.
- Bata, A. (2014). *Jaśliska. Dzieje miasteczka i okolic*. Krosno: Krośnieńska Oficyna Wydawnicza.
- Bator, J. (2005). *Wojna Galicyjska. Działania armii austriacko-węgierskiej na froncie północnym (galicyjskim) w latach 1914–1915*. Kraków: Wydawnictwo Egis Libron.
- Bąk, B., Bliźniak, A., Kopcowisk, i R., Kozłowska, O., Kwecko, P., Szela, A., Tomassi-Morawiec, H. (2007). *Objaśnienia do mapy geosrodowiskowej Polski 1:50 000 Arkusze Jaśliska (1056)*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.

- Bocheński, A. (1998). Drewniana architektura Jaślik. W: S. Stempin (red), *Rocznik Rymanowa Zdroju*, III, 93–105.
- Bostel, F. (1890). Przyczynek do dziejów Jaślik. W: *Przewodnik Naukowy i Literacki*, XV IH, Lwów, 801–829.
- Bromowicz, J. (1982). Ocena geologiczno-surowcowa i perspektywy dokumentowania złóż piaskowców przybyszowskich i piaskowców z Mszanki. W: *Atlas geologiczno-surowcowy województwa krośnieńskiego*, Cz. 7. Kraków: Arch. Inst. Geol. i Sur. Miner. AGH.
- Cieszkowski, K., Ślęczka, A., Zuchiewicz, W. (1990). *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50 000, arkusz Jaślika*. Warszawa: Państw. Inst. Geol.
- Czajkowski, J. (1992). Dzieje osadnictwa historycznego i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych. W: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*. Cz. I. Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego, 27–166.
- Fasnacht, A. (1962). *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*. Wrocław: Zakład Narod. im. Ossolińskich.
- Gajewski, B. (1996). *Jaślika 1366–1996. Zarys monograficzny*. Jaślika–Krosno: Wyd. Muzeum Okręgowe.
- Ginalski, J., Muzyczuk, A. (2001). State research of prehistoric and early medieval settlement on the northern approach of the Dukla Pass. PAU. *Prace Komisji Prehistorii karpat*, II, 191–203.
- Gonera, M., 2007. Stanowiska fliszu w Jaśliskim Parku Krajobrazowym (Karpaty Polskie) – propozycja do programu edukacji i ochrony, *Chrońmy Przyrodę Ojczyzn*, 63(1), 33–60.
- Hess, M., Niedźwiedz, T., Obrębska-Starkel B. (1977). Stosunki termiczne Beskidu Niskiego (metoda charakterystyki reżimu termicznego gór), *Prace Geograficzne IGiPZ PAN*, 123, 1–101.
- Jankowski, L., Kopciowski, R., Ryłko, W. (2004). *Geological map of the Outer Carpathians: Borderlands of Poland, Ukraine and Slovakia, 1:200 000*. Warszawa: Państw. Inst. Geol.
- Klimek, K., Łanczont, M., Nogaj-Chachaj, J. (2003). Aluwiacja małych dolin w obrębie przykarpackiej wysoczyzny lessowej jako wskaźnik zmian użytkowania ziemi w ostatnim 1000-leciu. W: J. Waga, K. Kocel (red.), *Człowiek w środowisku przyrodniczym – zapis działalności*. Sosnowiec: Oddział Katowicki Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 84–89.
- Kołodziejczyk, P., Czarnowidz, M., Ochał-Czarnowicz, A. (2016). Ślady Wielkiej Wojny w Karpatach. Badania i dokumentacja elementów umocnień w rejonie Jaślik i Moszczańca w latach 2015–2016, *Wiadomości Konserwatorskie*, 46, 110–118.
- Kozakiewicz, L. (1966). Jaślika, zarys dziejów miasta prywatnego, *Wierchy*, 35, 180–188.
- Kukulak, J. (2004). *Zapis skutków osadnictwa i gospodarki rolnej w osadach rzeki górskiej (na przykładzie aluwii dorzecza górnego Sanu w Bieszczadach Wysokich)*. Kraków: Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Prace Monogr. 381.
- Lach, J. (1975). *Ewolucja i typologia krajobrazu Beskidu Niskiego z uwzględnieniem gospodarczej działalności człowieka*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Maciejowski, W. (2001). Zmiany użytkowania ziemi i ich wpływ na funkcjonowanie środowiska przyrodniczego w zlewni górnej Wilszni (Beskid Niski) w okresie 1920–2000, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, X, 698–718.
- Maryński, A. (1963). *Współczesne migracje ludności w południowej części polsko-radzieckiego i ich wpływ na rozmieszczenie sił wytwórczych tego obszaru*. Kraków: Wyd. Naukowe WSP.

- Niedźwiedź, T., Obrębska-Starkłowa, B. (1991). Klimat. W: I. Dynowska, M. Maciejewski (red.), *Dorzecze Górnej Wisły*, 1. Warszawa–Kraków: Wyd. Naukowe PWN, 68–84.
- Nowak A., 2012. Zmiany granicy rolno-leśnej w pasmach magurskich Beskidu Niskiego od lat 1978–1980 do lat 2003–2004, *Prace Geograficzne*, 128, 109–122.
- Nyczanka, M. (1987). Zmiany w zaludnieniu Beskidu Niskiego i Bieszczadów w latach 1944–1947, *Magury '87*, 70–82.
- Peszat, C. (red.). (1976). Piaskowce karpackie, ich znaczenie surowcowe i perspektywy wykorzystania. *Zesz. Nauk. AGH Geologia*, 2(2).
- Peszat, C., Bromowicz, J., Buczek-Półka, M. (1985). Perspektywy dokumentowania złóż i racjonalnego wykorzystania piaskowców województwa krośnieńskiego, *Kwart. Geologia AGH*, 11(4).
- Prochaska, A. (1889). Jaśliska miasteczko i klucz biskupów przemyskich. W: *Przewodnik Naukowy i Literacki*, R. 17, Lwów.
- Pszonka, J., Wendorff, M., Kusaj, E. (2010). Piaskowce cergowskie jako najważniejszy surowiec skalny województwa podkarpackiego, *Biuletyn Państwowego Instytutu Geologicznego*, 439, 261–268.
- Pudło, K. (1992). Dzieje Łemków po drugiej wojnie światowej (Zarys problematyki). W: J. Czajkowski (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*. Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego, 351–381.
- Reinfuss, R. (1989). *Ludowa rzeźba kamienna w Polsce*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Soja, M. (2001). Zmiany zaludnienia Łemkowszczyzny w latach 1869–1998. W: B. Kortus (red.), *Człowiek i przestrzeń*. Kraków: Wyd. IGI GP UJ, 79–88.
- Stachowiak, A. (2001a). Kamieniarstwo ludowe w rejonie Jaślisk, *Magury*, 26, 116–121.
- Stachowiak, A. (2001b). Łemkowskie krzyże kamienne w dolinach Bielczy i górnej Jasiołki, *Płaj*, 23, 113–120.
- Starkel, L. (1972). Karpaty Zewnętrzne. W: M. Klimaszewski (red.), *Geomorfologia Polski*, T. 1, PWN, 52–115.
- Starkel, L. (1988). Działalność człowieka jako przyczyna zmian procesów denudacji i sedymentacji w holocenie, *Przegl. Geogr.* 60(3), 252–265.
- Ślącza, A. (1971). Geologia jednostki dukielskiej, *Prace Instytutu Geologicznego*, 63, 1–77.
- Ślącza, A., Bober, L., Chowaniec, J. (1991). *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski 1:50 000, arkusz Jaśliska*. Warszawa: Państw. Inst. Geol.
- Welc, E. (2010). Piaskowiec przybyszowski w łemkowskiej kamieniarce ludowej. *Biuletyn Państwowego Instytutu Geologicznego*, 439, 453–458.
- Welc, E. (2012). Kamień nad Jaśliskami. W: T. Słomka (red.), *Katalog obiektów geoturystycznych w obrębie pomników i rezerwatów przyrody nieożywionej*. Ministerstwo Środowiska, NFOŚiGW, AGH w Krakowie, 430–433.
- Żychowski, J. (1996). Ocena porównawcza reprezentatywności posterunków opadowych w Beskidzie Niskim, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie*, 184. *Prace Geograficzne XVI*, 83–101.

Notka biograficzna o autorze: Kukulak J., dr hab., profesor Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, zajmuje się geomorfologią i geologią, głównie Podhala i Bieszczadów, autor monografii regionalnych i opracowań z zakresu turystyki, współpracuje z wieloma ośrodkami naukowo-badawczymi, członek m.in. Komisji Nauk Geograficznych oddziału PAN w Krakowie oraz Stowarzyszenia Geomorfologów Polskich.

Biographical note of author: Assistant Professor, professor for the Pedagogical University of Cracow, working on the fields of geomorphology and geology, mainly Podhale and Bieszczady regions, author of regional monographs and descriptions of touristic fields, cooperates with the scientific-research centers, a member of i.a. Committee on Geographical Sciences of the Polish Academy of Sciences division in Krakow and the Association of Polish Geomorphologists.

adres/address:

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Instytut Geografii
ul. Podchorążych 2, 30–084 Kraków, Polska
e-mail: jkukulak@up.krakow.pl

Notka biograficzna o autorze: Augustowski K., doktor nauk geograficznych, pracownik Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, zajmuje się zagadnieniami z zakresu geografii fizycznej, specjalista od badań wpływu procesów mrozowych na erozję brzegów rzecznych Podhala i Beskidu Niskiego, autor wielu publikacji naukowych, członek Polskiego Towarzystwa Geograficznego.

Biographical note of author: Augustowski K., doctor of geographical sciences, employee of Pedagogical University of Cracow, working on the field of physical geography, expert on the influence of frost processes on river banks erosion in Podhale and Beskid Niski regions, author of many scientific publications, a member of Polish Geographical Society.

adres/address:

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Instytut Geografii
ul. Podchorążych 2, 30–084 Kraków, Polska
e-mail: karolaug@up.krakow.pl

Notka biograficzna o autorze: Chmielowska D., doktor Nauk o Ziemi w dyscyplinie geografia, specjalność geografia fizyczna. Pracownik Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, zajmuje się zagadnieniami z zakresu geomorfologii i sedimentologii. Specjalista od badań osadów drobnoziarnistych w kotlinach karpackich. Autorka publikacji naukowych.

Biographical note of author: Chmielowska D., doctor of Earth Sciences, in the discipline of geography, specialization physical geography. An employee in the Pedagogical University of Cracow, working on the field of geomorphology and sedimentology. A specialist in the study of fine grain sediments in the Polish Carpathian basins. Author of scientific publications.

adres/address:

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Instytut Geografii
ul. Podchorążych 2, 30–084 Kraków, Polska
e-mail: dorota.chmielowska@up.krakow.pl